

Вольнова Л.М. Девіантність у великому місті: міждисциплінарні дослідження [Електронний ресурс] // Междисциплинарные исследования в науке и образовании. Электронный научный журнал. – 2013. – № 2 Sm. – Режим доступа : www.es.rae.ru/mino/160-1280 (дата обращения 11.02.2013).

УДК 316.334.56 : 316.624

ДЕВІАНТНІСТЬ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

к.п.н., доц. Вольнова Л.М.

Національний педагогічний університет імені Н.П. Драгоманова

ВОЛЬНОВА Л.М. ДЕВИАНТНОСТЬ В БОЛЬШОМ ГОРОДЕ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье раскрывается проблема влияния большого города на возникновение девиантного поведения у индивида. Автор анализирует общие основы изучения влияния городской среды на индивида (чикагская школа социологии). Раскрыты идеи советских исследователей на негативное влияние города. Автор подает анализ исследований украинских ученых (с 1990 года), которые рассматривают влияние среды большого города на поведение индивида, на его психическое и эмоциональное состояния.

Ключевые слова: девиантный, маргинальный, большой город, урбанизация, городская среда, девиантное влияние городской среды.

VOLNOVA L.M. DEVIANT INFLUENCE IN THE CITY: INTERSCIENTIFIC RESEARCHES

In the article the problem of influencing of city on the origin of deviant conduct at an individual opens up. An author analyses the general bases of study of influencing of city environment on an individual (Chicago school of sociology). The ideas of soviet researchers on the negative influencing of city are exposed. An author gives the analysis of researches of the Ukrainian scientists (with in 1990 years) which consider influence of environment of city on the conduct of individual, on his mental and emotional conditions.

Keywords: deviant, marginal, city, city environment, urbanization, deviant influence of environment of city.

Сучасний суспільний розвиток характеризується стійкою тенденцією до зростання міських поселень, концентрацією населення в них, особливо у великих містах, у поширенні міського способу життя на всю мережу поселень. Урбанізаційні процеси, відображаючи ріст міст і підвищення їх ролі у житті країни, тісно пов'язані з проблемами якості навколишнього середовища. Саме тому їх можна зрозуміти та оцінити правильно тільки через систему «людина – місто – індивід у міському середовищі». Це пов'язано із тим, що, будучи видатним досягненням людської цивілізації, міста, особливо великі, поступово стають не тільки незручними, але і в значній мірі небезпечними для життя. Це пов'язано саме з порушеннями у вказаній системі, у розриві зв'язків між людиною і середовищем – як природним, так і штучно створеним. Означене й обумовило *актуальність* вивчення окресленої проблеми.

Міста ставали середовищем життєдіяльності всезростаючого числа людей у процесі всього розвитку людської цивілізації. Так, Україна теж досягла статусу високоурбанізованої країни ще у 80-х роках ХХ ст. Нині 68,5 % її жителів – це

городяни [16, с.32]. При цьому визначальною рисою вітчизняної урбанізації є її форсованість. Головним недоліком такого явища стає руйнування природної ступінчастості у динаміці переміщення населення в міста (мале місто – середнє місто – великий центр). На думку Л. В. Блащук, це призводить до наповнення великих міст зовсім неадаптованим до міського життя населенням і дезорганізовано впливає на формування міської субкультури [3, с.214]. Як результат, в Україні значна частина великих міст позбавлена міського середовища за його сучасним розумінням, а отже такі міста не лише пропонують широке коло можливостей для городян, а й створюють стресові, маргінальні, віктимогенні ситуації. Для того, щоб прогнозувати та втілювати сучасні технології профілактики негативних середовищних впливів, доцільно їх детально вивчити. Це і зумовило *мету* нашого дослідження: простежити специфіку розкриття ученими гуманітарних дисциплін і в різні періоди проявів девіантності у великому місті.

Відразу зазначимо, що охопити усі дослідження з проблем міста і міського середовища та його впливу на поведінку індивіда досить важко. Саме тому ми спробуємо розкрити загальні засади вивчення девіантного впливу міського середовища, а також проаналізувати праці вітчизняних дослідників, які тією чи іншою мірою встановлюють лінії взаємозв'язку у системі «місто – міське середовище – девіантна поведінка городянина».

Щодо загальних засад вивчення девіантного впливу міського середовища, то, як відомо, міський соціум став центральним об'єктом досліджень чиказької школи соціології ще у першій половині ХХ ст. Представники школи (Е. Берджес, Ф. Знанецький, Дж. Р. Мід, Р. Парк, Е. Сазерленд, В. Томас, Ф. Трешер) вперше розглянули місто як лабораторію для вивчення соціальних взаємодій. А у 1925 році Е. Берджес, Р.Маккензі та Р. Парк в роботі «Місто» піддали розгляду девіантну поведінку в умовах американських міст [26]. На підставі картографічного підходу Е. Берджес у книзі «Зростання міста: вступ у дослідницький проект» формулює висновки про те, що показники різних девіантних проявів (підліткової злочинності, пияцтва, самогубств, психічних розладів) підтверджують теорію концентричних кіл, тобто найвищі їх показники простежено в центральних районах міста, а найнижчі – у передмісті [1].

Важливим теоретичним внеском в аналіз міського середовища можна вважати і роботу Е. Гідденса «Соціологія: короткий, але критичний вступ» (1982). Зокрема, у розділі «Сучасний урбанізм» учений, здійснюючи інтерпретацію міського життя та аналізуючи взаємозв'язок між урбанізмом і штучним середовищем, наголошує, що багато хто бачить у місті «пекло, що постійно чадить, заповнене натовпами агресивно налаштованих людей, які не довіряють один одному, заражені злочинністю, насильством і продажністю» [6, с.396]. Тобто дослідник констатує девіантні впливи міського середовища.

Із зарубіжних дослідників варто також звернути увагу на праці Р. Старка, який у другій половині ХХ ст. формулює методологічні засади аналізу девіантної поведінки у міських соціумах, спираючись на традиції дослідження фізичної та символічної організації міського простору, започатковані чиказькою школою соціології. Зокрема, у статті «Девіантні місця: теорія екології злочину» (1987) Р. Старк виокремив сукупність соціальних умов, процесів та явищ, які у

взаємозв'язку стимулюють девіантну поведінку в міському соціальному просторі [27]. Серед них: висока густота населення, бідність переважної більшості мешканців та поганий стан комунальної інфраструктури. Наслідками цих чинників, на думку дослідника, є моральний цинізм городян, висока мотивація та сприятливі умови для девіантної та злочинної поведінки і низька ефективність соціального контролю.

Серед радянських дослідників загальні засади вивчення девіантного впливу міського середовища особливо повно, на нашу думку, були висвітлені у статті А. І. Долгової та Г. М. Мінковського «Організація боротьби зі злочинністю неповнолітніх у великих містах європейських соціалістичних країн» (1977). Ученими було проаналізовано доповіді угорських, німецьких, польських, чехословацьких та румунських дослідників [18]. Серед основних моментів ними було виокремлено такі: ризик попадання підлітка в зону впливу рецидивіста або іншої антисоціальної особи, які прагнуть концентруватися у великих містах; «анонімність» мешкання, більш висока густота людей, скупчення людей під час культурних, спортивних і інших заходів; особисті відносини між людьми відбуваються головним чином в неформальних групах, оскільки полегшений зв'язок один з одним молодих людей і їх груп, які відірвалися від сім'ї та школи; у великому місті послаблюються деякі форми соціального контролю (з боку сім'ї і т. д.) і тому відносно часті випадки неналежного нагляду за проведенням часу підлітка, за його зв'язками і поведінкою; при міграції з села в місто дає себе знати ряд суперечностей між різними прикладами поведінки [18, с.15-17].

Означені дослідження, безперечно, стали базою для вивчення негативних впливів міського середовища, які розпочалися в Україні після відокремлення її як незалежної держави від Радянського Союзу. Нині низка аспектів міста стали предметом наукових досліджень у різних наукових галузях – медицині, містобудуванні, управлінні, економіці, екології, мистецтві, соціології, психології та педагогіці. Ми звернемо свою увагу, насамперед, на висновки, зроблені представниками гуманітарних наук, які, стосуються саме негативних соціально-психологічних впливів міського середовища, зокрема на поведінку індивіда.

Серед перших вітчизняних досліджень міського середовища можна, на нашу думку, назвати книгу С. В. Матяша «Людина в місті: соціологічний нарис» (1990). Означена праця стоїть на межі між радянською і власне українською наукою, однак це не знижує її цінність. Провівши аналіз таких питань, як соціологічний портрет городянина, соціальна мобільність, місто як вузол соціокультурних процесів, специфіка міського спілкування тощо С. В. Матяш наголошує, що урбанізаційні процеси породжують цілу низку негативних наслідків, які перетворилися у незмінні атрибути міського життя. Серед стресогенних чинників він називає суспільні витрати на побутове і транспортне обслуговування, що різко зростають у місті. Окрім того, на щоденні ділові та інші поїздки городяни витрачають значну частину доби, а години «пік» з притаманними їм штовханиною, шумом, транспортними «заторами» посилюють дискомфорт, психологічну напруженість [17, с.7-8]. Як результат, констатує учений, «підвищення навантаження на психіку людини, виникнення стресових нервових напруг та інші «перевантаження урбанізації» перетворилися на невід'ємну межу міського способу життя, стали свого роду

«фоном» спілкування городян» [17, с.125]. Тобто навіть якщо брати до уваги те, що автором проводиться аналіз періоду 1979-1989 рр., коли і розміри міст і їх транспортна та економічна переважаність не були такими значущими як сьогодні, все таки специфіка самого міського середовища залишалася практично незмінною.

Безперечно цінність у руслі досліджуваної проблеми становлять і роботи Г. М. Лактіонової, котра у дисертаційних дослідженнях розкриває питання соціальної активності старшокласників великого міста – 1990 р. [14] та основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста – 1999 р. [15], а також аналізує велике місто як середовище соціалізації – 1995 р. [13].

На думку Г. М. Лактіонової (1995), середовище будь-якого великого міста містить у собі як передумови для всебічного розвитку особистості, так і умови для виникнення соціальної фрустрації. Її формами прояву, з одного боку, виступає соціальна агресія, аж до агресії стосовно самого себе, з другого, – втеча особистості у свій світ, відхід від соціально значущої і соціально схвалюваної діяльності [13, с.24]. Тому зв'язок такого явища суспільства як урбанізація і девіантна поведінка його членів має логічне пояснення, оскільки кожна особа є складовою частиною суспільства (формує його, постійно взаємодіє з ним), то будь-яка напруга у суспільстві має істотний вплив на її життєдіяльність.

Г. М. Лактіонова (1999) також встановила, що складність міського життя, зростаючі напруження та навантаження призводять до збільшення кількості підлітків із затримкою фізіологічного дозрівання (серед них чимало дівчат-відмінниць та дівчат-спортсменок). «Велике місто ускладнює проблему життєвого вибору, вимагає від особистості певних знань та навичок, відсутність чи недостатність яких обертається життєвими драмами і навіть трагедіями» [15, с.24].

Починаючи із 2000 р. проблема міського середовища порушується як у дисертаційних та монографічних дослідженнях, так і в статтях. Водночас слід зауважити і такий момент. Деякі дослідники, декларуючи у темі місто як середовище дослідження, не розкривають саме специфіки його впливу, а звертають увагу переважно на різні характеристики городян чи освітньо-культурних об'єктів міста. Зокрема, у монографії «Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації» (2000) представлено матеріали дослідження, здійсненого соціологами Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна упродовж 1998-1999 рр. [20]. Цінність цієї праці як у теоретичному, так і практичному плані незаперечна. Разом із тим, автори аналізують такі чинники соціалізації підлітків, як сім'я, освіта, коло однолітків, засоби масової комунікації, не звертаючи увагу на місто, яке, на нашу думку, визначає специфіку означених чинників.

Подібна неоднозначність зустрічається і в низці дисертаційних досліджень: В. М. Іванов «Педагогічні умови соціалізації міських старшокласників», 1998 р. [9]; В. С. Бондар «Вимір та зміна соціальної позиції молоддю великого міста», 2000 р. [4]; Ю. І. Загородній «Педагогічні умови політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста», 2004 р. [8]; Д. В. Цимбал «Міжетнічна взаємодія в умовах великого міста», 2005 р. [24]; О. В. Сенюра «Динаміка і специфіка процесів мобільності великого міста», 2010 р. [22]. У вказаних роботах автори не зосереджують окрему увагу на тому, як саме

середовище міста впливає на досліджувані явища. Однак, спираючись на їх результати, ми маємо можливість у подальшому здійснювати порівняльний аналіз, наприклад, міжетнічної взаємодії в умовах великого міста і малого чи великого міста і села.

Одне із перших звернень на негативний вплив міського середовища ми знаходимо у дисертаційних дослідженнях з юридичних та соціологічних наук. Це праці Д. В. Федоренка «Геокриміногенна обстановка в особливо великому промисловому місті (на основі статистичних даних по місту Донецьку), 2000 р. [23], С. М. Корецького «Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх», 2004 р. [12] та В. Г. Белоусова «Інституціоналізація соціального простору міста: соціокультурний аспект», 2005 р. [2]. Проаналізуємо висновки, здійснені у них, а також у низці інших досліджень за цей період.

Зокрема, Д. В. Федоренком у праці «Геокриміногенна обстановка в особливо великому промисловому місті (на основі статистичних даних по місту Донецьку) (2000) були визначені основні кримінологічні аспекти надвеликого промислового міста, серед яких: 1) підвищена густота населення, що приводить до часткового погіршення умов життя, до ускладнення взаємостосунків між людьми, що часто приводить до здійснення правопорушень; 2) міграція населення, з якою пов'язана проблема адаптації новоселів, зниження соціального контролю над ними, з другого боку – еміграція за кордон найбільш законослухняного прошарку населення; з маятниковою міграцією пов'язано збільшення психологічних навантажень; 3) безробіття; 4) підвищена концентрація маргінальних шарів, злочинців, що ховаються; 5) зростання нервових навантажень на людину, збільшення стресових, конфліктних ситуацій; 6) промисловий і транспортний травматизм; 7) ослаблення споріднених і сусідських зв'язків; 8) підвищене екологічне навантаження на людину [23, с.17].

М. О. Шульга у статті «Київ: утвердження у столичному статусі» (2001) наголошує на тому, що при переїзді до великого міста для багатьох колишніх провінціалів очікування не справдилися, цілі залишилися недосяжними. «Ті, хто не знайшов себе у великому місті і пережив розчарування, ностальгує за «малою батьківщиною» [25, с.47]. Тобто, влившись у столичне життя, колишні провінціали нерідко страждають від перенасиченості контактами, інформацією, від постійного перебування у натовпі – у транспорті, на вулиці, у громадських місцях, у сфері побуту, на роботі. «Багато столичних жителів бояться зізнатися навіть самим собі у своєму життєвому банкрутстві. Їх стан душі є станом душі маргінала» [25, с.47]. І особистість захищається. Вона виробляє для себе певну поведінку, коли досить формально і черство ставиться до «людей з натовпу», підсвідомо дистанціюється від них, нерідко буває глухою до чужих проблем, недостатньо співчутливою. Високий ритм життя і перенасиченість інформацією формують у жителя мегаполіса бажання замкнутися, відокремитися, побути на самоті. При цьому, як зауважує М. О. Шульга, велике місто забезпечує анонімність поведінки, що особливо приваблює молодь. У місті, навіть невеликому, такий контроль послаблюється. А у великому місті він практично відсутній. А це значить, що страх перед здійсненням аморального чи асоціального вчинку, знижується або й зникає.

С. М. Корецький (2003), вивчаючи кримінологічні характеристики девіантної поведінки неповнолітніх, виокремлює соціальну структуру міста як значущий чинник злочинності, зокрема такі її елементи, як плинність етнічного, вікового, соціального складу населення і відповідно притаманних їм культурних традицій, низький рівень соціальної інтеграції в мікрорайонах, конкретні побутові умови [12].

В. Г. Белоусов (2005) звертає увагу на таке явище у соціальному просторі міста як відчуження. Вчений наголошує, що «міське відчуження виявляється в слабкій ідентифікації з містом, в емоційно негативному ставленні до нього, у різкій недовірі до міської влади, у небажанні брати участь у міському житті, у бажанні виїхати з міста, у відсутності гордості за своє місто тощо» [2, с.8]. Як результат, усі проблеми, пов'язані з життєдіяльністю міста, оцінюються носіями міського відчуження негативно. Тобто при зіткненні з певними проблемами городянин із синдромом відчуження виправдовує свої негативні реакції, свої девіантні прояви.

С. О. Гаркавець у книзі «Віктимологія» (2006) розвиває гіпотезу С. Мілграма про урбаністичне перевантаження [5], основний зміст якої полягає у тому, що люди, які живуть у великих містах, постійно підпадають посиленій стимуляції та завдяки цьому схильні замикатися у собі, щоб уникати перевантаження. У відповідності до вказаної гіпотези людина, яка мешкає у великому місті, внаслідок штовханини та суєти тікає в себе, перестає звертати увагу на людей, які знаходяться навколо неї. Це посилює віктимогенність індивіда та сприяє його уразливості. На підтвердження вказаної гіпотези С. О. Гаркавець наводить статистичні дані щодо насильницьких злочинів. Останніх, як правило, більше скоюється у великих містах, і людина, яка, наприклад, мешкає у Мехіко, може стати жертвою вбивства у 5 разів швидше, чим у пересічному місті [5, с.17].

Зв'язок злочинності та середовища проживання розкривається у статті М. О. Кисельова «Причини та умови вчинення злочинів у великому місті» (2009). Особливу увагу учений звертає на соціально-психологічні фактори, які присутні у великому місті, а саме: економічна нестійкість; підвищена щільність населення; безробіття і плинність кадрів; зростання нервових навантажень; промисловий і транспортний травматизм; ослаблення родинних зв'язків; відсутність соціального контролю щодо рівня доходів громадян; невирішеність багатьох правових проблем; прояв бюрократизму і розповсюдження корупції в державному апараті [10, с.110].

Учений також аналізує і фактор міграції, який передбачає, що у великому місті спостерігається постійне переміщення великих мас людей – «маятникових, або трудових мігрантів»; жителів периферії чи так званих «спальних» районів; людей, що проживають в інших регіонах країни і за її межами (туристи, транзитні пасажери, особи без певного місця проживання і так далі). Як результат, питома вага осіб, що вчинили правопорушення за межами свого місця проживання, дорівнює 47,8 % від всієї кількості правопорушень, що вчиняються мешканцями певного району [10, с.110].

Окремо М. О. Кисельов наголошує на тому, що «велике місто концентрує розгалужену мережу розважальних закладів ..., де часто концентруються морально нестійкі елементи, які сприймають в основному лише негативні прояви міського життя, швидше стають на протиправний шлях» [10, с.111].

І. І. Парфанович (2010) теж серед соціально-демографічних факторів, які істотно впливають на зміну поведінки, називає урбанізацію, зокрема такі її прояви, як збільшення впливу міського спілкування, перенасичення сучасними інформаційними технологіями, зміна раніше усталених норм моралі, цінностей сім'ї, дружби, милосердя тощо. «Швидкий темп життя, інтенсивність контактів і спілкування, – вказує учена, – є причиною поширення агресивності, орієнтованості на байдуже сприйняття інформації, оскільки при цьому не залишається часу на її психоемоційне опрацювання» [19, с.11-12].

Л. М. Бармашина та О. В. Гуціна (2010) встановили, що зростання агресивності людства «обумовлене ритмізацією сигналів, які поступають на входи органів зору» [7, с.43]. Агресивна архітектура (мається на увазі стіни багатоповерхівок чи скляні фасади торгових центрів, де немає де зупинитися погляду тощо) «провокує агресивність міського жителя, негативно впливаючи на моральні якості все нових і нових поколінь городян..., що ... позначається на психічному стані людини, викликаючи тривалі депресії, стреси» [7, с.44].

Негативні впливи візуального міського середовища стали предметом дослідження і О. Л. Пруцакової (2010). Дослідниця підкреслює, що «протиріччя між урбанізованим візуальним середовищем, фізіологічними механізмами зору і подальшими мозковими операціями виявляються в подальшій специфіці сприйняття городянином простору і неможливості адекватної орієнтації в ньому» [21, с.391]. Це провокує стани депривації та фрустрації, що виявляються у зростаючій агресивності й подальшому поведінковому вандалізмі та інших проявах агресії.

Вчена також вказує, що «еволюційно людині як біологічному виду загалом не комфортно бути тривалий час у скупченні собі подібних. Це сприяє зростанню агресивності і прихованих комплексів і, звичайно, не покращує психічне здоров'я громадян. Надмір особистісних контактів активізує психологічний захисний механізм свідомого їх обмеження...» [21, с.394]. Надмір контактів у місті виявляється у частих перепадах настрою, агресивності, втомі від спілкування.

Н. А. Клішевич (2011) встановлено також, що архітектурні плани міст обмежують можливості дитячих ігор [11, с.42]. Велике місто не дає простору для дитячої гри, і дитячі правопорушення можуть виникати як видозмінена гра. Дитячі майданчики не розраховані на дітей середнього і старшого віку. Дорослі часто конфліктують з підлітками, які заважають їм своїми іграми. Тому діти змушені шукати для забав віддалені від житла безлюдні місця, де керувати дитячими іграми беруться дорослі з асоціальною поведінкою.

Таким чином, *підсумовуючи* аналіз результатів теоретичних та практичних досліджень щодо взаємозв'язку міського середовища і девіантних проявів у поведінці городян, слід констатувати, що порушена проблема не втрачає свою актуальність і до сьогодення часу. Серед чинників, що підвищують ризик девіантних проявів можна назвати: переважання анонімних, ділових, короткочасних, часткових і поверхневих контактів у міжособистісному спілкуванні; невелика значущість територіальних спільнот жителів, в основному слаборозвинені, вибіркові та, як правило, функціонально обумовлені сусідські зв'язки; поширеність інтенсивного позасімейного спілкування; різноманіття стилів життя, культурних стереотипів, ціннісних орієнтацій; нестійкість соціального статусу городянина,

велика соціальна мобільність; слабкий соціальний контроль поведінки людини і значна роль самоконтролю внаслідок наявності різноманітних соціальних зв'язків і анонімності; стресогенні візуальні характеристики міста.

На жаль, окремого фундаментального дослідження щодо порушеної проблеми поки що не було проведено. Окрім того, розкриті лише побічно саме психолого-педагогічні аспекти вказаного явища. Переважають праці економічного, екологічного та медичного характеру, які теж доповнюють відомості щодо взаємозв'язку міського середовища і девіантних проявів у поведінці городян, однак не розкривають повністю вказаного питання, що створює можливості для подальших *перспективних* розробок.

Список літератури

1. Баньковская С. Эрнст Берджесс / С. Баньковская // Современная американская социология / Под ред. Добренкова В.И. – М., 1994. – С. 20-32.
2. Белоусов В. Г. Інституціоналізація соціального простору міста: соціокультурний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. соціолог. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. Г. Белоусов. – Київ, 2005. – 15 с.
3. Блашук Л. Проблеми урбанізації та міського розселення / Л. В. Блашук // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 23. – С. 210-220.
4. Бондар В. С. Вимір та зміна соціальної позиції молоддю великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.03 «Соціальні структури та соціальні відносини» / В. С. Бондар. – К., 2000. – 19 с.
5. Гаркавець С. О. Віктимологія : навч. посіб. / С. О. Гаркавець. – Луганськ : СЛУ ім. В. Даля, 2006. – 116 с.
6. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс ; при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. – [изд. 2-е, полностью переработанное и допол.]. – М. : УРСС, 2005. – 632 с.
7. Гущина О. В. Вплив архітектурних об'єктів на психоемоційний стан людини / О. В. Гущина, Л. М. Бармашина // Проблеми розвитку міського середовища : наук.-техн. збірник. – К. : НАУ, 2010. – Випуск 3. – С. 41-48.
8. Загородній Ю. І. Педагогічні умови політичної соціалізації студентської молоді в умовах великого промислового міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Ю. І. Загородній. – Луганськ, 2004. – 20 с.
9. Иванов В. М. Педагогические условия социализации городских старшеклассников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Иванов Владимир Михайлович. – Луганск, 1998. – 217 с.
10. Кисельов М. О. Причини та умови вчинення злочинів у великому місті / М. О. Кисельов // Право і суспільство. – 2009. – №6. – С. 107-111.
11. Клішевич Н. А. Соціально-педагогічна робота з підлітками із делінквентною поведінкою (друга половина ХХ – початок ХХІ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Клішевич Наталія Анатоліївна. – К., 2011. – 243 с.
12. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.

12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право» / С. М. Корецький. – К., 2003. – 20 с.

13. Лактионова Г. М. Крупный город как среда социализации (Теоретико-методологический аспект) / Г. М. Лактионова // Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю. Наук.-метод. посіб. / [Упор.: заг. ред. О.Пилипенко]. – К. : АЛД, 1995. – С. 16-32.

14. Лактионова Г. М. Социальная активность старшеклассников крупного города : автореф. дис. на стиск. ученой степени канд. филос. наук : спец. 09.00.02 «Теория научного коммунизма» / Г. М. Лактионова. – М., 1990. – 25 с.

15. Лактионова Г. М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Г. М. Лактионова. – К., 1999. – 35 с.

16. Ломоносов Д. Оцінка ступеню урбанізації в регіонах України / Д. Ломоносов // Економіст. – 2010. – №7 липень. – С. 30-33.

17. Матяш С. В. Человек в городе: социологические очерки / С. В. Матяш. – К. : Полииздат Украины, 1990. – 223 с.

18. Миньковский Г. М. Организация борьбы с преступностью несовершеннолетних в больших городах европейских социалистических стран / Г. М. Миньковский, А. И. Долгова // Некоторые вопросы современной зарубежной криминологии и социологии права : [сб. науч. тр.]. – М., 1977. – С. 3-28.

19. Парфанович І. І. Сучасний стан соціальної детермінації девіантної поведінки дівчат шкільного віку / І. І. Парфанович // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України : наук.-практ. зб. – 2010. – №3. – С. 11-17.

20. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації. Колективна монографія / Під ред. Л. Г. Сокур'янської. – Х. : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – 207 с.

21. Пруцакова О. Л. Вплив зовнішніх чинників міського середовища на екологічну поведінку школярів / О. Л. Пруцакова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. – Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. – Вип. 14, кн. I. – С. 388-397.

22. Сенюра О. В. Соціальний простір великого міста: динаміка і специфіка процесів мобільності : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. В. Сенюра. – Донецьк : Б.в., 2010. – 20 с.

23. Федоренко Д. В. Геокриміногенна обстановка в особливо великому промисловому місті (на основі статистичних даних по місту Донецьку) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / Д. В. Федоренко. – Х., 2000. – 19 с.

24. Цимбал Д. В. Міжетнічна взаємодія в умовах великого міста : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Д. В. Цимбал. – К., 2005. – 17 с.

25. Шульга М. Київ: утвердження у столичному статусі [Електронний ресурс] / Микола Олександрович Шульга // Вісник НАН України. – 2001. – №5. – С. 43–51. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/Portal/All/herald/2001-05/8.htm> (дата звернення: 06.02.2013). – Назва з екрана.

26. Burgess E. W. The Growth of the City: An Introduction to a Research Project / E. W. Burgess // Park R. E., Burgess E. W., McKenzie R. D. The City. – Chicago : The University of Chicago Press, 1925. – P. 47-62.

27. Stark R. Deviant places: a theory of the ecology of crime / R. Stark // Criminology. – 1987. – Vol. 25 (4). – P. 893–910.